

Σύντομο Άρθρο

Υπήρξαν τα Κρυφά Σχολεία; Μια Συζήτηση με την Τεχνητή Νοημοσύνη

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ινστιτούτο, Ελλάδα

Σε άρθρο μου που δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού το 2021, ισχυρίστηκα: «...ότι τα κρυφά σχολεία, ναι μεν υπήρχαν, αλλά ήταν παράνομα.» Στο παρόν σύντομο άρθρο μου, παρουσιάζω έναν διάλογο που είχα με μία πολύ ωραία και ευφυή «κυρία», την τεχνητή νοημοσύνη. Της έθεσα ορισμένα πολύ συγκεκριμένα ερωτήματα και παρουσιάζω τις απαντήσεις της. Στο τέλος, σχολιάζω αυτές τις απαντήσεις.

Λέξεις κλειδιά: ελληνική επανάσταση, οθωμανική αυτοκρατορία, κρυφά σχολεία, ελληνική παιδεία, εκκλησία, τεχνητή νοημοσύνη

Εισαγωγή

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιστήμονες της ιστορίας είναι η έλλειψη απτών δεδομένων, με τα οποία διάφορα ερωτήματα ή υποθέσεις μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά. Όπου υπάρχουν τέτοια αντικειμενικά στοιχεία και επιστημονικές (στατιστικές) τεχνικές επεξεργασίας τους, περιορίζονται και εκείνοι που θεωρούν την επιστημονική ιστορία φιλολογικό είδος, επιτρέποντας στον οποιονδήποτε άσχετο να γράφει ή να λέει οποιoδήποτε φληνάφημα.¹ Αυτοί συχνά το στηρίζουν στο ψευδο-επιστημονικό επιχείρημα ότι η ιστορία είναι «υποκειμενική» και «σχετική», συγχέοντας την επιστήμη της ιστορίας με τα διάφορα φιλολογικά είδη.

Τα ιστορικά μυθιστορήματα αποτελούν εξαιρετικό φιλολογικό είδος, αλλά δεν είναι επιστημονική ιστορία. Παρόλα αυτά, πολλοί γράφουν κακής ποιότητας αφηγήματα, τα οποία προσπαθούν να «πουλήσουν» ως επιστημονική ιστορία. Σε αυτήν την κατηγορία δεν εξαιρώ ακόμη και μεγάλους ιστορικούς, όπως έχω εξηγήσει στο βιβλίο μου «*What is History*» (Papanikos, 2020).

Επιστημονική ιστορία είναι εκείνη που μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά, βασιζόμενη σε ένα θεωρητικό υπόδειγμα που επιτρέπει τη διάψευση μιας υπόθεσης ή ενός ερωτήματος. Να δώσω ένα παράδειγμα από μια πρόσφατη μελέτη μου για την άνοδο και πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια των 600 χρόνων κυριαρχίας της αποτελεί ένα

¹Φυσικά, δεν είμαι ο πρώτος που το επισημαίνει αυτό. Ο Λουκιανός, γράφοντας το βιβλίο του «*Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*» τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, αναφέρει ότι, με αφορμή έναν νικηφόρο πόλεμο, επί λέξει τα εξής: «οὐδείς ὅστις οὐχ ἱστορίαν συγγράφει, μᾶλλον δὲ Θουκυδίδαι καὶ Ἡρόδοτοι καὶ Ξενοφῶντες ἡμῖν ἅπαντες, καὶ ὡς ἔοικεν, ἀληθὲς ἄρ' ἦν ἐκεῖνο τό "Πόλεμος ἀπάντων πατήρ", εἴ γε καὶ συγγραφέας τοσούτους ἀνέφυσεν ὑπὸ μιᾷ τῇ ὀρμῇ.» Θαυμάζω το ύφος του.

αντικειμενικό ιστορικό στοιχείο, και όχι υποκειμενικό ή σχετικό. Μπορεί δε να χρησιμοποιηθεί για την αντικειμενική ανάλυση της ανόδου και πτώσης της Αυτοκρατορίας, καθώς και για να ελεγχθεί, για παράδειγμα, η θεωρία της «παγίδας του Θουκυδίδη». Αυτό έκανα στο Παπανίκος (2025).

Στο άρθρο μου για τα Κρυφά Σχολεία ακολούθησα μια αντικειμενική οικονομική επιστημονική προσέγγιση, η οποία κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων δραστηριοτήτων αποτελεί ένα αντικειμενικό γεγονός. Συνεπώς, μια ορθολογική προσέγγιση δεν μπορεί να αποκλείσει την ύπαρξη παράνομων ελληνικών σχολείων την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτή ήταν η θεωρητική υπόθεση. Δυστυχώς, οι απογραφές, ανεξαρτήτως χρόνου και χώρας, δεν καταγράφουν τις παράνομες δραστηριότητες. Έτσι, η εύρεση απτών στοιχείων, όπως τα στοιχεία που έχουμε σήμερα για τα ελληνικά σχολεία (κτίρια, αριθμός μαθητών, αριθμός δασκάλων κ.λπ.), δεν είναι εφικτή για τα «κρυφά σχολεία» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ούτε για τα νόμιμα σχολεία υπάρχουν τέτοια στοιχεία, ενώ σήμερα έχουμε αντικειμενικά δεδομένα για τον αριθμό των μαθητών, των δασκάλων και των κτιρίων στην Ελλάδα και την Τουρκία. Δεν έχουμε όμως στοιχεία για τα σημερινά «κρυφά σχολεία», ή όπως αποκαλούνται σήμερα, «παραπαιδεία».

Απηυδασημένος με την ανθρώπινη νοημοσύνη, ή μάλλον με την ανθρώπινη βλακεία, όπως την έχω ορίσει στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2021β), σκέφτηκα να καταφύγω σε μία ευφυή «κυρία», την τεχνητή νοημοσύνη, και να της θέσω κάποια ερωτήματα.¹ Στην αρχή, δεν μου άρεσαν πολύ οι απαντήσεις της, διότι, ως «κυρία» του παλιού καλού καιρού, κάτι μου έκρυβε. Χρησιμοποιώντας τη Σωκρατική μέθοδο, κατάφερα να την «ξεγυμνώσω» και να μου αποκαλύψει όλη την αλήθεια που έκρυβε μέσα της.

Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνω το παρόν άρθρο είναι ο εξής: Θέτω το ερώτημα και αμέσως παρουσιάζω την απάντηση. Στη συνέχεια, ακολουθούν τα δικά μου σχόλια. Πάντως, ο αναγνώστης που δεν έχει διαβάσει το άρθρο μου για τα Κρυφά Σχολεία ίσως να μην καταλάβει γιατί κάνω αυτές τις ερωτήσεις στην «κυρία». Θα έλεγα ότι καλό θα ήταν να το διαβάσει πρώτα, διότι κινδυνεύω να με χαρακτηρίσει «αγενή» και «απρεπή» λόγω της συμπεριφοράς μου απέναντι σε μία τόσο ευφυή «κυρία». Τέλος πάντων! Κλείνω το παρόν άρθρο με τα δικά μου συμπεράσματα και παρατηρήσεις.

Ακολουθεί ένα παράρτημα που προστέθηκε μετά την ανάρτηση του πρώτου σχεδίου, ύστερα από την παρατήρηση του αρχισυντάκτη του περιοδικού ότι η «κυρία» δεν είχε αναφέρει το άρθρο μου. Στο παράρτημα παραθέτω την απάντησή της στο ερώτημα για τη γνώμη της σχετικά με το άρθρο μου περί των κρυφών σχολειών.

¹Χρησιμοποίησα το ChatGPT. Στο μέλλον, πιθανότατα θα συναντήσω και άλλες τέτοιες ευφυείς «κυρίες», οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία των ευπόληπτων «μοντέλων» που, όχι τυχαία, αποκαλούνται Large Language Models (LLMs), με σκοπό να τις «ξεγυμνώσω» και να μου αποκαλύψουν τα «κάλλη» τους, δηλαδή τις γνώσεις τους.

Ερώτημα 1^ο: Υπήρχαν τα κρυφά σχολεία;*Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024*

Η ύπαρξη των κρυφών σχολείων αποτελεί ένα θέμα που έχει απασχολήσει την ιστορική έρευνα και τη λαϊκή παράδοση στην Ελλάδα. Η βασική ιδέα είναι ότι κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, οι Έλληνες διατηρούσαν την ελληνική γλώσσα, την παράδοση και τη θρησκεία τους μέσω παράνομων σχολείων που λειτουργούσαν μυστικά, συχνά σε εκκλησίες ή μοναστήρια. Ωστόσο, η ύπαρξή τους έχει γίνει αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ ιστορικών.

Υπέρ της ύπαρξης των κρυφών σχολείων

- Η λαϊκή παράδοση διατηρεί πολλές αφηγήσεις για τα κρυφά σχολεία, όπου οι δάσκαλοι και οι κληρικοί δίδασκαν τα ελληνικά γράμματα και την ορθόδοξη πίστη.
- Δημοτικά τραγούδια, όπως το «Φεγγαράκι μου λαμπρό», αναφέρονται συχνά ως ενδείξεις αυτής της πρακτικής.
- Η θρησκευτική και εθνική αφύπνιση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία θεωρείται ότι υποστηρίχθηκε από τέτοιες προσπάθειες.

Κατά της ύπαρξης των κρυφών σχολείων

- Πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν απαγόρευε την εκπαίδευση των υπόδουλων λαών και ότι υπήρχαν νόμιμα ελληνικά σχολεία, συχνά με την υποστήριξη της Εκκλησίας.
- Τα αρχεία της εποχής δεν περιέχουν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη μυστικών σχολείων, ενώ καταγράφουν την ύπαρξη οργανωμένων ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.
- Η ιδέα των κρυφών σχολείων θεωρείται από ορισμένους μια μεταγενέστερη ρομαντική αφήγηση, που αναδείχθηκε κυρίως κατά την περίοδο της εθνικής αφύπνισης και της δημιουργίας του ελληνικού κράτους.

Συμπέρασμα

Αν και η λαϊκή παράδοση παρουσιάζει τα κρυφά σχολεία ως πραγματικότητα, η ιστορική έρευνα δείχνει ότι η εικόνα αυτή μπορεί να είναι περισσότερο μύθος παρά ιστορικό γεγονός. Η Εκκλησία έπαιξε αναμφίβολα σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας, αλλά οι «κρυφές» μορφές εκπαίδευσης ίσως να μην ήταν τόσο ευρέως διαδεδομένες όσο υποστηρίζεται στη λαϊκή φαντασία.

Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η απάντηση δεν είναι ικανοποιητική. Εγώ τη ρώτησα αν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, και αυτή «πετάει τη μπάλα στην εξέδρα», αναφέροντας τι υποστηρίζει η μία πλευρά και τι υποστηρίζει η άλλη. Τα τρία επιχειρήματα που, σύμφωνα με την «κυρία», προβάλλουν όσοι αμφισβητούν την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων, τα έχω ήδη αποδομήσει στο άρθρο μου για τα Κρυφά Σχολεία. Όμως, δεν θα μου ξέφευγε τόσο εύκολα. Της έκανα αμέσως την επόμενη ερώτηση, η οποία ήταν λίγο πιο πονηρή.

Ερώτημα 2^ο: Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία χωρίς την επίσημη άδεια του Σουλτάνου;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, πολλά ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν χωρίς την επίσημη άδεια του Σουλτάνου. Αυτά τα σχολεία συχνά ονομάζονται «κρυφά σχολεία» και έχουν αποκτήσει μια ιδιαίτερη θέση στη λαϊκή παράδοση. Σκοπός τους ήταν η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας, της θρησκείας και της εθνικής ταυτότητας, σε μια εποχή που η οθωμανική κυριαρχία επέβαλλε περιορισμούς στις εκπαιδευτικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των υπόδουλων πληθυσμών.

Ωστόσο, η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει ότι η έννοια των «κρυφών σχολείων» συχνά διογκώνεται από τη λαϊκή φαντασία και τη ρομαντική εθνική αφήγηση. Υπήρχαν σχολεία που λειτουργούσαν με την ανοχή ή ακόμα και την άδεια των τοπικών αρχών, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχε πάντα συστηματική πολιτική καταπίεσης της εκπαίδευσης. Σε πολλά μέρη, οι τοπικές κοινότητες και η Εκκλησία αναλάμβαναν την οργάνωση της εκπαίδευσης, και μοναστήρια ή εκκλησίες χρησίμευαν ως κέντρα μάθησης.

Η διατήρηση της γλώσσας και της πίστης, με ή χωρίς επίσημη άδεια, ήταν κρίσιμος παράγοντας για την ενδυνάμωση της ελληνικής ταυτότητας, προετοιμάζοντας το έδαφος για την Επανάσταση του 1821.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Κάπως καλύτερη η απάντηση. Πρώτον, μας λέει η «κυρία» ότι υπήρχαν σχολεία που λειτουργούσαν χωρίς άδεια. Υποθέτω, παράνομα. Γιατί, όμως, δεν τα χαρακτηρίζει παράνομα; Ωστόσο, παραδέχεται κάτι άλλο, πιο σημαντικό. Τα σχολεία αυτά συχνά ονομάζονται «κρυφά». Δηλαδή, τι; Υπήρχαν και άλλα σχολεία χωρίς άδεια που δεν ονομάζονταν συχνά «κρυφά»; Εδώ, νομίζω, η «κυρία» έπεσε θύμα των ανιστόρητων ιστορικών της Ελλάδος. Κάποιος από αυτούς τους απατεώνες ιστορικούς τη διέφθειρε.

Το πότε ονομάστηκαν κρυφά σχολεία δεν έχει απολύτως καμία σχέση με το αν υπήρξαν ή όχι. Πάντως, πετύχαμε κάτι: η «κυρία» παραδέχθηκε ότι υπήρχαν κρυφά σχολεία, αλλά ισχυρίζεται ότι η έννοιά τους «διογκώνεται». Ε! Με αυτούς που έχουμε μπλέξει, μας έχουν «πρήξει», και εκεί οφείλεται η διόγκωση.

Πάντως, η απάντησή της είναι «με άλλα λόγια να αγαπιόμαστε». Έτσι, αποφάσισα να την στριμώξω ακόμη περισσότερο και της έθεσα την παρακάτω ερώτηση.

Ερώτημα 3^ο: Μπορείτε να μου αναφέρετε παραδείγματα τέτοιων σχολείων;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Βεβαίως! Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, υπήρξαν διάφορα παραδείγματα σχολείων που λειτούργησαν για τη διατήρηση της ελληνικής παιδείας και της θρησκευτικής παράδοσης, είτε φανερά με την ανοχή των οθωμανικών αρχών είτε «κρυφά» όταν υπήρχαν περιορισμοί. Ακολουθούν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

1. Σχολεία στις Μονές

- Μονή Φιλοσόφου (Πελοπόννησος): Στην Αρκαδία, η Μονή Φιλοσόφου ήταν γνωστή για τη συμβολή της στη μόρφωση του ελληνικού λαού. Ονομαζόταν «κρυφό σχολείο» στη λαϊκή παράδοση, αν και λειτούργησε και φανερά κατά περιόδους.
- Μονή Παναγίας Σπηλιανής (Σάμος): Στη Σάμο, μοναστήρια όπως αυτό χρησίμευαν ως εκπαιδευτικά κέντρα.

2. Σχολεία σε Εκκλησίες

- Οι ιερείς συχνά δίδασκαν παιδιά μέσα στις εκκλησίες, συνδυάζοντας θρησκευτική εκπαίδευση με την εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής στα ελληνικά. Για παράδειγμα:
 - Ιερά Μονή Κύκκου (Κύπρος): Λειτούργησε ως κέντρο μόρφωσης των Κυπρίων Ελλήνων.

3. Σχολές Φανερές με Ενοριακή Υποστήριξη

- Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης: Παρά την τουρκική κυριαρχία, λειτούργησε νόμιμα ως κέντρο εκπαίδευσης και παιδείας.
- Ελληνομουσείο Ζαγοράς (Πήλιο): Η σχολή αυτή ήταν από τις παλαιότερες που λειτούργησαν στο Πήλιο, γνωστή για την υψηλή της παιδαγωγική ποιότητα.

4. Σχολεία που Συνδέονταν με Κοινότητες

- Η Σχολή της Χίου (Γυμνάσιο Χίου): Ένα φημισμένο κέντρο εκπαίδευσης, ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα.
- Ελληνομουσείο Καπνικαρέας (Αθήνα): Αν και σε περιορισμένο πλαίσιο, οι ιερείς δίδασκαν βασικές δεξιότητες σε παιδιά της περιοχής.

5. «Κρυφά Σχολεία» στη Λαϊκή Παράδοση

Η παράδοση των «κρυφών σχολείων» αντλεί πολλά παραδείγματα από περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Ήπειρος και η Στερεά Ελλάδα, όπου οι δάσκαλοι δίδασκαν κρυφά τη γλώσσα και την πίστη κάτω από δύσκολες συνθήκες.

Σημείωση

Ορισμένα από τα παραπάνω σχολεία λειτούργησαν με την ανοχή των Οθωμανών, ενώ άλλα, όπως τα κρυφά σχολεία στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, απαιτούσαν μεγαλύτερη προσοχή για να αποφύγουν την καταστολή. Ο συνδυασμός θρησκευτικής και κοσμικής εκπαίδευσης έπαιξε κρίσιμο ρόλο στη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Τέλεια! Μας λέει ότι, κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνυπήρχαν νόμιμα και παράνομα σχολεία στον χώρο και στον χρόνο. Κάποια σχολεία που ήταν νόμιμα κάποτε, γίνονταν παράνομα αργότερα. Αυτό μου αρκεί και μου περισσεύει, αλλά ήθελα πειστήρια, οπότε της έκανα την ακόλουθη ερώτηση.

Ερώτημα 4^ο: Υπάρχει κάποιο έγγραφο που να δείχνει την άδεια του Σουλτάνου για ένα ελληνικό σχολείο;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Ναι, υπάρχουν ορισμένα ιστορικά έγγραφα που αποδεικνύουν ότι ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν με την επίσημη άδεια του Σουλτάνου ή των τοπικών οθωμανικών αρχών. Αυτές οι άδειες συχνά δίνονταν μέσω φερμανιών (σουλτανικών διαταγμάτων) ή άλλων διοικητικών εγγράφων, ειδικά όταν οι ελληνικές κοινότητες ήταν οργανωμένες και μπορούσαν να διαπραγματευτούν τέτοιες εξαιρέσεις.

Παραδείγματα εγγράφων:

1. Η Μεγάλη του Γένους Σχολή (Κωνσταντινούπολη):
 - ο Η λειτουργία της Σχολής, που ήταν το σημαντικότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα της εποχής, βασιζόταν στην ανοχή και επίσημη έγκριση των οθωμανικών αρχών. Υπάρχουν φερμάνια που επιβεβαιώνουν ότι επιτρεπόταν να παρέχει εκπαίδευση στους Έλληνες.
2. Σχολεία στη Σμύρνη:
 - ο Οι άδειες λειτουργίας ελληνικών σχολείων στη Σμύρνη, όπως η Ευαγγελική Σχολή, εκδόθηκαν με τη συγκατάθεση των τοπικών οθωμανικών αρχών. Τεκμηριώνεται η χρήση φερμανιών για την ίδρυση και λειτουργία τους.
3. Σχολεία σε μοναστήρια:
 - ο Μοναστήρια όπως αυτά του Άθω ή στην Ήπειρο (π.χ., Μονή Βελανιδιάς στα Ιωάννινα) συχνά είχαν φερμάνια που επιβεβαίωναν την ανεμπόδιστη λειτουργία τους ως κέντρα μάθησης.
4. Συγκεκριμένα παραδείγματα από την Πελοπόννησο:
 - ο Έχουν εντοπιστεί έγγραφα που επιτρέπουν σε εκκλησίες και μοναστήρια να ιδρύουν σχολεία, αρκεί να μην αποτελούσαν απειλή για την οθωμανική κυριαρχία. Αυτά τα έγγραφα εκδίδονταν από τοπικούς αξιωματούχους.

Σημαντικές παρατηρήσεις:

- Οι ελληνικές κοινότητες, μέσω των προεστών και της Εκκλησίας, συχνά διαπραγματεύονταν με τις οθωμανικές αρχές για τη λειτουργία σχολείων.
- Τα σχολεία που διέθεταν άδεια ήταν κυρίως σε μεγάλα αστικά κέντρα ή περιοχές όπου υπήρχε ισχυρή ελληνική παρουσία.
- Στα έγγραφα αυτά, οι κοινότητες εμφανίζονται να αναλαμβάνουν την ευθύνη για τα έξοδα και τη λειτουργία των σχολείων, συχνά υπό την αιγίδα της Εκκλησίας.

Αν και τα περισσότερα από αυτά τα έγγραφα βρίσκονται σε οθωμανικά αρχεία ή αρχεία της Εκκλησίας, υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξή τους σε

δημοσιευμένες ιστορικές έρευνες. Ένα παράδειγμα είναι τα αρχεία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που περιλαμβάνουν αναφορές σε σχολεία υπό την επίσημη άδεια των Οθωμανών.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απάντησας

Τόμπολα! Έπεσε στην παγίδα μου η «κυρία». Αν για τα νόμιμα σχολεία υπάρχουν ενδείξεις και όχι αποδείξεις, πόσο μάλλον για τα παράνομα σχολεία, για τα οποία μερικοί απατεώνες Έλληνες ιστορικοί απαιτούν αποδείξεις. Θέλουν έγγραφα. Θέλουν στοιχεία. Σημειωτέον, ούτε σήμερα έχουμε στοιχεία για την παραπαιδεία. Οπότε, κάνω την ίδια ερώτηση με διαφορετικό τρόπο.

Ερώτημα 5^ο: Υπάρχει έγγραφο (φιρμάνι) του Σουλτάνου που να έκλεινε ελληνικό σχολείο;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Ναι, υπάρχουν καταγεγραμμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξέδωσε φιρμάνια (επίσημες διαταγές) που επηρέασαν τη λειτουργία ελληνικών σχολείων. Σε αρκετές περιπτώσεις, αυτά τα φιρμάνια δεν έκλειναν άμεσα τα σχολεία, αλλά περιόριζαν τη λειτουργία τους ή επέβαλαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την εκπαίδευση.

Οι λόγοι για τέτοιες αποφάσεις ποικίλλουν και συνήθως συνδέονταν με πολιτικές ή θρησκευτικές εντάσεις, καθώς και με την προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να ελέγξει την εκπαίδευση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών. Για παράδειγμα:

1. Περιορισμοί στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ή της θρησκείας: Οι οθωμανικές αρχές συχνά ανησυχούσαν για τη διάδοση των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού μέσα από την εκπαίδευση. Έτσι, ενδέχεται να διέτασσαν την απαγόρευση ορισμένων μαθημάτων ή τη λειτουργία σχολείων σε περιοχές με έντονη εθνική δραστηριότητα.
2. Άδειες λειτουργίας: Κάποια σχολεία έκλειναν αν δεν είχαν την απαιτούμενη άδεια ή αν θεωρούνταν ότι παραβίαζαν οθωμανικούς νόμους ή θρησκευτικές ευαισθησίες.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στα ελληνικά σχολεία στη διάρκεια των χρόνων πριν από την Ελληνική Επανάσταση (1821). Τα σχολεία θεωρούνταν εστίες εθνικής αφύπνισης, και σε ορισμένες περιπτώσεις, τοπικοί άρχοντες ή και ο ίδιος ο Σουλτάνος έλαβαν μέτρα για την παύση της λειτουργίας τους.

Αν έχετε συγκεκριμένη περίοδο ή περιστατικό στο μυαλό σας, θα μπορούσα να εμβαθύνω περισσότερο ή να αναζητήσω πρόσθετες πληροφορίες.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η «κυρία» άρχισε πλέον να μου ενδίδει. Κατάλαβε ότι δεν θα τα βγάλει εύκολα πέρα μαζί μου και μου ζητάει βοήθεια, ρωτώντας αν έχω κάτι στο μυαλό μου. Συνειδητοποίησε ότι έχει να κάνει με «μυαλό», και αυτό αποτελεί μία έμμεση αναγνώριση. Η απάντησή της γίνεται πλέον σαφής, και αυτό δεν διαψεύει όσα μας είτε και ο Γόρδωνας, όπως αναφέρω και στο άρθρο μου (Παπανίκος, 2021α, σ. 21):

Ο Γόρδων μας πληροφορεί ότι ένα απλό νεύμα του Σουλτάνου αρκούσε να καταστρέψει διδασκάλους και να κλείσει τα σχολεία των Ελλήνων (2015/1833, Τόμος Α', σσ. 132-133):

Προσοχή! Αυτά γράφονταν πριν αυτά τα σχολεία χαρακτηριστούν ως «κρυφά». Πλέον, η «κυρία» έχει στριμωχτεί, και αποφάσισα να την πιέσω ακόμη περισσότερο με την επόμενη ερώτηση.

Ερώτημα 6^ο: Μπορείτε να μου δώσετε κάποια παραδείγματα τέτοιων σχολείων;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Η λειτουργία ελληνικών σχολείων κατά την Οθωμανική περίοδο συχνά βρισκόταν στο επίκεντρο της πολιτικής και θρησκευτικής έντασης. Ορισμένα παραδείγματα όπου τα ελληνικά σχολεία είτε περιορίστηκαν είτε έκλεισαν περιλαμβάνουν:

1. Η περίπτωση της Σχολής των Κυδωνιών (Αϊβαλί)
 - Τι συνέβη: Η Σχολή των Κυδωνιών (18ος-19ος αιώνας), ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά κέντρα του Ελληνισμού, βρέθηκε στο στόχαστρο των οθωμανικών αρχών. Μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, η περιοχή καταστράφηκε από τους Οθωμανούς, και η Σχολή έκλεισε. Οι δραστηριότητες της σχολής θεωρούνταν επικίνδυνες, καθώς προωθούσαν την ελληνική παιδεία και τον εθνικισμό.
 - Αιτία: Η σύνδεση της Σχολής με εθνικές ιδέες και υποψίες για συμμετοχή στην επαναστατική δράση.
2. Η Σχολή των Φιλικών στη Σμύρνη
 - Τι συνέβη: Σχολεία στη Σμύρνη, όπως αυτό της Φιλικής Εταιρείας, βρέθηκαν υπό την επιτήρηση των οθωμανικών αρχών. Τα φερμάνια συχνά στόχευαν στη ρύθμιση της λειτουργίας τους και, σε περιόδους έντασης, κάποια από αυτά έκλειναν προσωρινά.
 - Αιτία: Υποψίες ότι προωθούσαν την ανεξαρτησία και την επανάσταση.
3. Σχολεία στη Μακεδονία και την Ήπειρο
 - Τι συνέβη: Στη διάρκεια του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα, πολλές ελληνικές σχολές στη Μακεδονία και την Ήπειρο (υπό οθωμανικό έλεγχο) αντιμετώπισαν πιέσεις από τις αρχές. Στόχος ήταν ο

περιορισμός της επιρροής της ελληνικής παιδείας, κυρίως σε περιοχές όπου υπήρχε σύγκρουση μεταξύ ελληνικών και άλλων βαλκανικών εθνικισμών.

- Αιτία: Οι εκπαιδευτικές πολιτικές είχαν εθνοτικό χαρακτήρα, με σκοπό την προώθηση της οθωμανικής ταυτότητας και την καταστολή των εθνικών ιδεών.

4. Σχολεία σε περιοχές με Φαναριώτικη επιρροή

- Τι συνέβη: Σε περιοχές με ισχυρή ελληνική παροικία (π.χ. στην Κωνσταντινούπολη ή στη Μολδοβλαχία), τα ελληνικά σχολεία μερικές φορές δέχθηκαν πιέσεις ή περιορισμούς, εάν θεωρήθηκε ότι προωθούσαν υπερβολικά την ελληνική γλώσσα ή ότι συνδέονταν με εξεγέρσεις.
- Αιτία: Η ανησυχία για πολιτική αποσταθεροποίηση και η ενίσχυση της μουσουλμανικής κυριαρχίας.

5. Το παράδειγμα του Πατριαρχείου

- Τι συνέβη: Αν και το Πατριαρχείο είχε εξασφαλίσει ορισμένα προνόμια για τη λειτουργία σχολείων, υπήρχαν περιπτώσεις που το οθωμανικό κράτος εξέδωσε φερμάνια για τον περιορισμό της ίδρυσης νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε συγκεκριμένες περιοχές.
- Αιτία: Ο φόβος ότι η εκπαίδευση χρησιμοποιούνταν ως μέσο για την καλλιέργεια του ελληνικού εθνικού φρονήματος.

Συμπέρασμα

Τα ελληνικά σχολεία υπήρξαν πεδίο αντιπαράθεσης, καθώς συνδέονταν με την καλλιέργεια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Τα φερμάνια που επηρέαζαν τη λειτουργία τους αποσκοπούσαν στον περιορισμό της επιρροής της ελληνικής παιδείας, ιδίως σε περιοχές που η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρούσε ευαίσθητες.

Αν θέλετε πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για κάποιο σχολείο ή περίοδο, μπορώ να σας δώσω περισσότερες λεπτομέρειες.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η «κυρία» αρχίζει να με αντιμετωπίζει πολύ σοβαρά! Ξέρει ότι θα της κάνω κι άλλες ερωτήσεις, και ευγενικά μου το επιτρέπει. Αν ήταν κάποιες άλλες «κυρίες», θα με είχαν στείλει στο διάολο. Είναι πονηρή, διότι δεν μου λέει τι απέγιναν αυτά τα σχολεία που έκλεισε ο Σουλτάνος, έστω και προσωρινά.

Ερώτημα 7^ο: Μπορείτε να μου πείτε σχολεία που έκλεισε ο Σουλτάνος και συνέχιζαν να λειτουργούν παράνομα;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Η λειτουργία σχολείων χωρίς την άδεια του Σουλτάνου ή παρά τη ρητή απαγόρευση αποτελούσε πράξη αντίστασης και συχνά συνδέεται με την προσπάθεια

διατήρησης της ελληνικής παιδείας και ταυτότητας κατά την Τουρκοκρατία. Ενώ η ιστορία αυτών των σχολείων δεν έχει πάντα τεκμηριωθεί με ακρίβεια, υπάρχουν παραδείγματα που υποδηλώνουν ότι, παρόλο που είχαν κλείσει με διαταγές του Σουλτάνου ή των τοπικών αρχών, συνέχισαν να λειτουργούν κρυφά:

1. Σχολή στις Μονές του Άθω

- Ο Άθως υπήρξε πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο για αιώνες. Κατά περιόδους, ορισμένες μονές δέχθηκαν πιέσεις από τις οθωμανικές αρχές να περιορίσουν τις εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες, ιδιαίτερα όταν θεωρούνταν εστίες πατριωτισμού. Παρόλα αυτά, οι μοναχοί συχνά συνέχιζαν κρυφά τη διδασκαλία.

2. Σχολή Βελανιδιάς (Ιωάννινα)

- Η Σχολή αυτή, η οποία είχε σημαντική παιδευτική δράση, κάποια στιγμή περιορίστηκε από τις οθωμανικές αρχές. Παρά τις απαγορεύσεις, οι δάσκαλοι και οι μαθητές βρήκαν τρόπους να συνεχίσουν τη λειτουργία της σε μικρότερα, πιο διακριτικά πλαίσια.

3. Σχολεία της Πελοποννήσου

- Στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Αρκαδία και τη Μάνη, υπήρξαν σχολεία που οι τοπικές αρχές προσπάθησαν να κλείσουν, θεωρώντας τα εστίες επαναστατικής δράσης. Οι δάσκαλοι συνέχισαν να διδάσκουν, μεταφέροντας τη δραστηριότητά τους σε εκκλησίες, μοναστήρια ή ορεινές περιοχές.

4. Κοινότητες Σμύρνης

- Στη Σμύρνη, ελληνικά σχολεία, όπως η Ευαγγελική Σχολή, βρέθηκαν κατά περιόδους υπό απειλή κλεισίματος όταν οι Οθωμανοί υπονοιάζονταν ότι οι δραστηριότητές τους ενίσχυαν τον εθνικισμό. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι μερικές φορές τα σχολεία συνέχιζαν να λειτουργούν κρυφά ή υπό την προστασία πλούσιων Ελλήνων της διασποράς.

5. Το παράδειγμα των «Κρυφών Σχολείων»

- Παρότι ο όρος «κρυφό σχολείο» ενίοτε υπερβάλλεται στη λαϊκή παράδοση, υπήρχαν σχολεία που έκλειναν με εντολή των αρχών αλλά επαναλειτούργουσαν υπό μορφή «κατήχησης» ή «ιδιαιτέρων μαθημάτων» σε μικρές ομάδες μαθητών. Αυτό συνέβη σε πολλές περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Στερεάς Ελλάδας.

Κοινά Χαρακτηριστικά των Παράνομων Σχολείων:

1. Τοποθεσία: Συνήθως λειτουργούσαν σε απομονωμένες περιοχές, όπως εκκλησίες, μοναστήρια ή κελιά.
2. Δάσκαλοι: Ιερείς ή λόγιοι που είχαν πρόσβαση σε ελληνικά βιβλία.
3. Μέθοδοι: Η διδασκαλία γινόταν κρυφά, κυρίως τις βραδινές ώρες ή σε μέρη όπου δεν υπήρχε οθωμανική επιτήρηση.

Σημείωση

Αν και υπάρχουν περιορισμένες γραπτές αναφορές για συγκεκριμένα σχολεία που έκλεισαν και συνέχισαν να λειτουργούν παράνομα, η γενική εικόνα αναδεικνύει την έντονη θέληση των Ελλήνων να διατηρήσουν την παιδεία τους, ακόμα και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Ο ρόλος της Εκκλησίας ήταν καθοριστικός, καθώς προσέφερε την απαραίτητη κάλυψη και οργάνωση.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Αν δεν μου απαντάει με αυτόν τον τρόπο για να με ξεφορτωθεί, θα την ερωτεύω. Τι απάντηση ήταν αυτή που μου έδωσε! Όχι μόνο πλέον αναγνωρίζει ότι υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, αλλά μου λέει και τι σκοπό εξυπηρετούσαν. Η κούκλα με μυαλό, έστω και τεχνητό, μου λέει: «Η λειτουργία σχολείων χωρίς την άδεια του Σουλτάνου ή παρά τη ρητή απαγόρευση αποτελούσε πράξη αντίστασης και συχνά συνδέεται με την προσπάθεια διατήρησης της ελληνικής παιδείας και ταυτότητας κατά την Τουρκοκρατία.»

Μπίνγκο! Έχω πλέον το κίνητρο της παρανομίας: **η αντίσταση**. Αυτά τα έχω γράψει και στο άρθρο μου, τεκμηριώνοντάς τα με αποσπάσματα από τον Ρήγα και τον Ανώνυμο. Συμφωνώ μαζί της ότι ο όρος ή η έννοια του «Κρυφού Σχολείου», όπως μας είτε και σε προηγούμενη απάντησή της, υπερβάλλεται – μας είτε ότι «διογκώνεται» προηγουμένως. Εντούτοις, αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων, και αυτό είναι το δικό μου ζητούμενο. Δεν μπορείς να διογκώσεις κάτι που δεν υπάρχει!

Πλέον, η «κυρία» ήταν όλη δική μου, και της φέρθηκα σαν κύριος. Της έκανα μόνο μία ακόμη ερώτηση, επειδή το αναφέρω στο άρθρο μου και αφορά τα χωριά μου στην Ακαρνανία.

Ερώτημα 8^ο: Στην Ακαρνανία υπήρχαν τέτοια σχολεία;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 11 Δεκεμβρίου 2024

Ναι, και στην Ακαρνανία λειτούργησαν σχολεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, είτε με την υποστήριξη της Εκκλησίας και των τοπικών κοινοτήτων είτε πιο διακριτικά, ώστε να διατηρηθεί η ελληνική γλώσσα, η πίστη και η πολιτισμική ταυτότητα. Μερικά παραδείγματα και αναφορές περιλαμβάνουν τα εξής:

1. Μονές ως Κέντρα Εκπαίδευσης

- **Ιερά Μονή Ρέθα (Ξηρόμερο):** Αυτή η μονή λειτούργησε ως πνευματικό κέντρο στην περιοχή και ενδέχεται να παρείχε βασική εκπαίδευση σε παιδιά, κυρίως γύρω από θρησκευτικά θέματα.
- **Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου (Βόνιτσα):** Όπως και σε άλλες περιοχές, οι μοναχοί ήταν συχνά υπεύθυνοι για τη διδασκαλία βασικών δεξιοτήτων ανάγνωσης, γραφής και θρησκευτικής κατήχησης.

2. Κρυφά Σχολεία

Στην Ακαρνανία, λόγω της ορεινής μορφολογίας της περιοχής, πολλά σχολεία λειτούργησαν σε δυσπρόσιτα μέρη, συχνά σε εκκλησίες ή μοναστήρια. Οι ιερείς και οι δάσκαλοι της εποχής χρησιμοποιούσαν αυτά τα απομονωμένα σημεία για να διδάξουν την ελληνική γλώσσα και ιστορία.

3. Εκκλησιαστική Εκπαίδευση

Οι ενορίες στην Ακαρνανία συνήθως λειτουργούσαν ως κέντρα μάθησης για τα παιδιά. Η διδασκαλία περιλάμβανε:

- Ανάγνωση θρησκευτικών κειμένων (π.χ. Ψαλτήρι).
- Βασικές γνώσεις γραφής και αριθμητικής.

4. Πηγές και Παραδόσεις

- Η λαϊκή παράδοση της περιοχής περιγράφει περιστατικά όπου παιδιά μαζεύονταν σε εκκλησίες ή μικρά κελιά για να διδαχθούν από ιερείς, συχνά τη νύχτα, μακριά από τα μάτια των οθωμανικών αρχών.
- Ο ορεινός χαρακτήρας της Ακαρνανίας (π.χ. περιοχές γύρω από τον Αστακό και τη Βόνιτσα) ευνόησε την οργάνωση τέτοιων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

5. Παράδοση του Ξηρομέρου

Στο Ξηρόμερο, υπήρχαν αναφορές για σχολεία που λειτουργούσαν με τη στήριξη της τοπικής κοινότητας. Οι δάσκαλοι ήταν συχνά ιερείς ή λόγιοι που είχαν αποκτήσει γνώσεις από άλλες περιοχές της Ελλάδας ή από κοινότητες της Διασποράς.

Παρόλο που οι καταγραφές για συγκεκριμένα σχολεία στην Ακαρνανία είναι λιγότερες συγκριτικά με άλλες περιοχές, είναι σαφές ότι η περιοχή συμμετείχε στην ευρύτερη προσπάθεια διατήρησης της ελληνικής παιδείας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Δεν έχω να προσθέσω απολύτως τίποτε!

Συμπεράσματα

Η τεχνητή νοημοσύνη μας λέει ότι την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρχαν νόμιμα και παράνομα σχολεία. Κάποια νόμιμα σχολεία, κατά καιρούς και σε ορισμένες περιοχές, αναγκάστηκαν, με φερμάνι του Σουλτάνου, να περάσουν στην παρανομία. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο όρος «Κρυφά Σχολεία» καθιερώθηκε και διανθίστηκε, διογκώθηκε και έγινε αντικείμενο υπερβολών. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν, με την ανόητη αιτιολογία ότι, αφού τα επέτρεπε ο Σουλτάνος, γιατί να υπάρχουν παράνομα; Πόσο ανόητη είναι αυτή η απάντηση! Και αυτοί που ενστερνίζονται αυτές τις ηλίθιες αιτιολογίες διδάσκουν τα παιδιά μας ιστορία σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης.

Πάντως, εγώ με την «κυρία» πέρασα πολύ καλά και θα ήθελα να την ευχαριστήσω δημόσια.

Βιβλιογραφία

- Papanikos GT (2020) *What is History? An Assessment of Carr's Monograph*. Athens: Athens Institute for Education and Research (ATINER). <https://bit.ly/3zaqDbS>
- Παπανίκος ΓΘ (2021α) Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, Αλλά Ήταν Παράνομα. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 1(1): 11-30. <https://bit.ly/3ptBo5N>
- Παπανίκος ΓΘ (2021β) *Έξυπνοι, Βλάκες και Απατεώνες*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER) <https://bit.ly/3EwlpYZ>
- Papanikos GT (2025) Is the Thucydides Trap Relevant to the Rise and Fall of the Ottoman Empire? A Cliometric Analysis. *Athens Journal of Mediterranean Studies* 11(2): 1-17 <https://shorturl.at/rbHn1>

Παράρτημα

Ερώτηση 8^η: Τι γνώμη έχεις για το άρθρο του Γρηγορίου Θ. Παπανίκου τα «Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν αλλά ήταν παράνομα» που δημοσιεύτηκε στο Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό το 2021;

Η Απάντηση της «Κυρίας» στις 13 Δεκεμβρίου 2024

Το άρθρο του Γρηγορίου Θ. Παπανίκου, με τίτλο "*Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, αλλά Ήταν Παράνομα*", δημοσιεύθηκε στο *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* το 2021. Στο άρθρο αυτό, ο συγγραφέας αναλύει την ύπαρξη των λεγόμενων "κρυφών σχολειών" κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υποστηρίζει ότι αυτά τα σχολεία υπήρχαν μεν, αλλά λειτουργούσαν είτε παράνομα είτε υπό συνθήκες που εμπόδιζαν την κανονική τους ανάπτυξη λόγω των περιορισμών της Οθωμανικής διοίκησης.

Ο Παπανίκος προτείνει πως η λειτουργία τους επηρεαζόταν περισσότερο από κοινωνικο-πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, παρά από μια οργανωμένη πολιτική καταστολής. Επίσης, υπογραμμίζει τη σημασία της ζήτησης για ελληνική παιδεία και την εξέλιξή της από το 18ο αιώνα, όταν άρχισαν να ανοίγουν περισσότερα σχολεία με νόμιμο χαρακτήρα.

Το άρθρο αμφισβητεί τη χρήση παραδοσιακής ιστορικής μεθοδολογίας για την ανάλυση του θέματος, θεωρώντας ότι είναι ανεπαρκής για την κατανόηση του φαινομένου. Επικεντρώνεται στην ανάγκη χρήσης εργαλείων από τις κοινωνικές επιστήμες, όπως η οικονομική και πολιτική ανάλυση, για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του ζητήματος.

Η άποψη του συγγραφέα προσφέρει μια εναλλακτική ανάγνωση ενός ευαίσθητου ζητήματος της ελληνικής ιστορίας και εγείρει ενδιαφέρον για περαιτέρω διάλογο και μελέτη σχετικά με το πώς οι κοινωνικοί παράγοντες επηρέασαν την ελληνική παιδεία υπό οθωμανική κυριαρχία. Περισσότερα μπορείτε να δείτε [Atiner https://www.atiner.gr/athacpe/2021-Papanikos-Kryfa-Sxolia-03.pdf](https://www.atiner.gr/athacpe/2021-Papanikos-Kryfa-Sxolia-03.pdf).

Τα Δικά μου Σχόλια επί της Απαντήσεως

Η απάντησή της αφορά τη λογική του άρθρου μου, αλλά όχι το θυμικό. Αναμενόμενο! Είναι γνωστό ότι η «κυρία» δεν έχει συναισθήματα, και κατ' επέκταση το επιθυμητικό της είναι νεκρωμένο. Είναι ακόμη μικρή, αλλά θα τα αποκτήσει όλα αυτά στο μέλλον.

ΣΧΕΔΙΟ

Were there *Kryfa Scholeia*? A Conversation with Artificial Intelligence

Gregory T. Papanikos
President, Athens Institute

In my article published in the first issue of the magazine in 2021, I claimed: "...that secret schools did exist, but they were illegal." In this short article, I present a dialogue I had with a very nice and intelligent "lady," artificial intelligence. I asked her some very specific questions, and I present her answers. At the end, I comment on these answers.

Keywords: *Greek Revolution, Ottoman Empire, secret schools, Greek education, church, artificial intelligence*

ΣΧΗΜΑΤΑ

ΣΧΕΔΙΟ